

Multiculturalismul: o perspectivă liberală

JOSEPH RAZ

Multiculturalismul constituie o problemă a prezentului și a viitorului, o problemă politică și una de etică politică. Intenționez aici să analizez în acest sens implicațiile filosofiei politice liberale, în care personal cred, făcînd referire la felul în care democrațiile contemporane ar trebui să abordeze această problemă.

Filosofia politică nu ne oferă teorii etern valabile pentru guvernarea tuturor societăților umane. Consider că filosofia politică este determinată de timp. Ea este valabilă — dacă poate fi — aici și acum. Concluziile sale pot fi aplicate pentru situații asemănătoare și în altă parte, dar este imposibil să stabilim limite precise aplicabilității sale. Această limitare are două cauze.

În primul rînd este imposibilă articularea integrală a tuturor considerațiilor morale existente, precum și stabilirea ordinii lor de importanță în cazul unui conflict. Cunoașterea morală este de natură practică într-un fel aparte: se întrupează în practicile noastre și se dobîndește prin obișnuință. Deseori știm cum să acționăm într-o situație, chiar dacă înainte de ivirea ei nu am știut cum să o facem. Tot ce știm poate fi articulat, poate fi exprimat în cuvinte. Dar nu putem exprima totul în formule abstracte generale. Situația se poate compara cu cea a unei persoane care pornește într-o călătorie cu o destinație îndepărtată. Rugată să descrie drumul, se dovedește incapabilă de acest lucru. Totuși, în orice moment al călătoriei va ști cum să meargă mai departe. Nu putem să exprimăm abstract toate cunoștințele noastre. Cunoașterea morală nu se supune unei asemenea formulări, și aceasta înseamnă că teoriile morale trebuiesc privite ca aproximări. Cei care le aplică în mod inflexibil sînt fanatici care se îndreaptă spre dezastru.

Cea de-a doua cauză a faptului că moralitatea politică se leagă de spațiu și timp, o constituie caracterul limitat al abilității noastre de a prevedea direcția dezvoltării societății. Problema nu derivă numai din complexitatea situațiilor sociale viitoare, o complexitate care sfidează capacitatea de a ne aplica principiile în asemenea condiții. Problema este mai amplă. Schimbările prin care trec situațiile sociale pot fi de asemenea natură, încît conceptele folosite de noi devin inaplicabile.

Mi-am început reflecțiile cu aceste remarci din două motive. Mai întîi, credința mea în contextualitatea teoriei politice presupune pluralismul valorilor, care este esența problemei multiculturalismului. În al doilea rînd, contextualitatea pune în lumină legăturile complicate ale liberalismului contemporan cu moștenirea sa clasică. Această relație nu este una de identitate. Liberalismul secolelor al 17-lea și al 18-lea a fost valabil în mare măsură pentru timpul și locul respectiv. Cei care aderă astăzi la liberalism nu trebuie să o facă adoptînd teoriile lui Locke sau Kant, ci căutînd teorii contemporane, valabile pentru condițiile noastre, dar inspirate de textele clasice. Acest considerent este necesar într-o reflecție asupra importanței comunității pentru realizarea bunăstării individuale.

Migrația forței de muncă, cunoscută de la începuturile capitalismului și accelerată la proporții nemaivăzute de către efectul combinat al mass mediei contemporane, al comunicării rapide și al transportului ușor, a condus la un nivel fără precedent de dezintegrare a comunității și de înstrăinare a individului. Burghezia secolului al 19-lea a reacționat la migrația dinspre sate către orașe prin dezvoltarea unei culturi urbane bogate, o cultură a anonimatului și a imparțialității birocratice. Toți sîntem copiii acestei culturi, o cultură în care oamenii resping caritatea, și insistă asupra dreptului la servicii sociale și la venituri donate de străini și administrate de funcționari invizibili. În cultura noastră ne simțim mai bine pe o plajă, într-un parc, într-un restaurant sau într-o sală de concerte plină de necunoscuți, pe care îi studiem așa cum și ei ne studiază pe noi, mai curînd decît în spațiile goale. Ne simțim în largul nostru într-un bloc de apartamente cu lifturi, cu locatari care nu se văd niciodată, și ne sufocăm într-o comunitate restrînsă, unde toți se cunosc, și unde orice abatere de la rutina noastră zilnică, orice vizitator este remarcat de vecini.

Cultura anonimatului urban are multe avantaje. Dar un astfel de anonim nu poate face față multiculturalismului apărut în mai multe țări ca un efect secundar al mișcării de decolonizare, multiculturalism care cîștigă teren pe zi ce trece. Cultura anonimatului putea să asimileze imigranții individuali, care se refugiau din societăți opresive sau aflate în proces de dezintegrare. Sîntem chiar tentați să spunem că aceasta a fost inventată pentru ei. Dar o astfel de cultură nu poate face față condițiilor prezentului. Un astfel de eșec amenință cu apariția unor subculturi nedorite, cu înstrăinarea de societate și de instituțiile sale, și apariția unei clase nevoiașe în continuă creștere.

Liberalismul răspunde fenomenului diversității în trei feluri. Mai întâi a existat atitudinea pe care o voi numi toleranță¹. Această atitudine constă în libertatea acordată minorităților de a exista fără a fi incriminați, atîta timp cît nu aduc prejudicii culturii majoritare. Această atitudine aducea cu sine restricționarea considerabilă a folosirii spațiilor publice și a mass mediei de către minoritate. În același timp ea însemna și finanțarea activităților minorității din resursele proprii ale comunității — pe lângă contribuția acesteia, prin impozitare, la menținerea culturii generale.

Există două tipuri de argumente în sprijinul toleranței. În primul rînd sînt argumentele principale de reglementare a constrîngerii: principiul daunei, de exemplu, stipulează că oamenii nu pot fi constrînși decît cu scopul de a fi împiedicați să dăuneze altora sau acela de a fi pedepsiți pentru daunele cauzate. Al doilea tip de argumente apelează la considerația ce trebuie acordată liniștii publice, armoniei sociale și legitimității sistemului de guvernare, toate putînd fi amenințate de eventualele resentimente ale unei minorități împiedicate să-și continue viața religioasă sau culturală.

Toleranța a fost în cele din urmă suplimentată sau chiar înlocuită de o a doua strategie liberală privind minoritățile — o politică bazată pe afirmarea dreptului individual de protecție împotriva discriminării naționale, etnice, rasiale, religioase sau de altă natură. Drepturile la nediscriminare sînt extensiuni firești ale concepției liberale clasice referitoare la drepturile constituționale civile și politice. Ele se înscriu în același timp în curentul liberal devenit popular în scrierile lui John Rawls, în concepția căruia principiile folosite la justificarea unor acțiuni politice nu ar trebui să pornească de la o concepție anume despre un mod de viață just.

Drepturile de nediscriminare se extind mult dincolo de toleranță. Ele au consecințe care afectează modul de viață al majorității. Cea mai evidentă consecință este imposibilitatea de a exclude membrii unor comunități din școli, locuri de muncă, cartiere de locuit și așa mai departe. De obicei drepturile de nediscriminare sînt interpretate astfel încît fiecare comunitate să aibă posibilitatea controlului asupra anumitor instituții. Dar, într-un regim de nediscriminare scrupulos serviciile publice, sistemul educațional precum și sfera economică și politică a unei țări nu pot fi proprietăți ale majorității, ci sînt bun comun al tuturor cetățenilor ca indivizi.

A treia metodă de abordare liberală a problemei minorităților este afirmarea multiculturalismului. Ea se consideră a fi potrivită pentru societățile în care există mai multe comunități culturale stabile care doresc, și sînt în măsură, să se perpetueze. Nu se poate aplica țărilor care primesc imigranți provenind din culturi diferite, țări în care aceste culturi sînt însă reprezentate de puțini membri, sau chiar numeroase fiind nu doresc să-și păstreze identitatea separată. Poate chiar emigrarea lor este o expresie a respingerii culturii din care vin. În fine, multiculturalismul nu poate fi aplicat cu referire la grupuri culturale care și-au pierdut capacitatea de perpetuare. Acest fenomen apare în cazul în care degradarea culturii proprii sau atracția culturilor înconjurătoare determină marea majoritate a tinerilor să dorească să se integreze în cultura majoritară.

În continuare voi folosi termenul de „multiculturalism” pentru a mă referi la o societate în care sînt date condițiile menționate în paragraful precedent, și la o politică afirmativă în fața unei asemenea situații. Este important să distingem două tipuri de societăți multiculturale. În prima, comunitățile componente trăiesc în regiuni geografice diferite (de exemplu inuții din Canada sau scoțienii din Marea Britanie). În cealaltă nu putem vorbi de o separare geografică. În mare măsură comunitățile diferite folosesc locurile publice și serviciile în comun, fiind împreună la locurile de muncă și în spațiile de agrement. Această situație este caracteristică pentru societățile în care multiculturalitatea este relativ recentă și se datorează fenomenului migrațional tot mai crescînd al epocii moderne. Acest eseu se concentrează asupra celei de a doua situații, cea a unui multiculturalism lipsit de separare geografică.

Politica multiculturalismului diferă de cea care se sprijină exclusiv pe drepturile de nediscriminare prin faptul că respinge prejudecățile individualiste a acestora din urmă. În timp ce impune drepturi de nediscriminare, multiculturalismul accentuează importanța în acțiunea politică a două judecăți evaluative. Pe de o parte, credința că libertatea și prosperitate individuală depind de apartenența neîngrădită la un grup cultural respectat și înfloritor. Pe de altă parte, credința în pluralismul valorilor și, în special, în validitatea diverselor valori întruate în practicile diferitelor societăți.

Date fiind aceste convingeri, multiculturalismul necesită o societate politică care să recunoască statutul egal al tuturor comunităților culturale stabile și viabile. Aceasta necesită modificarea concepției despre sine a societăților politice multiculturale. Nu se pune problema unei minorități sau a unei majorități care să tolereze minoritatea. O societate politică, un stat — dacă acesta este multicultural — se compune din diverse comunități și nu aparține nici uneia dintre ele în exclusivitate. Deși mărimea relativă a diferitelor comunități afectează soluționarea conflictelor referitoare la repartitia resurselor și a spațiilor publice, nici una din culturile

componente nu trebuie să i se permită să privească statul ca pe o proprietate a sa sau să creadă că celelalte culturi acceptă un statut inferior.

În cele ce urmează țelul meu este să dezvolt și să argumentez această descriere succintă a multiculturalismului. Perspectiva va fi cea liberală. Nu toți cei din tabăra liberală — dacă pot să o numesc așa — vor fi de acord cu aceste idei. Neîncrederea liberalismului față de multiculturalism își are originea în trei surse principale: mai întâi, concepția că liberalismul este un bastion al libertății individuale și, în același timp, teama că multiculturalismul ar sprijini efortul comunităților de a reține membri disidenți împotriva voinței lor. Există apoi ideea superiorității culturii democratice europene seculare și o reținere față de existența egalității în drepturi în culturile religioase opresive sau a celor care au valori considerate a fi limitate sau mai rudimentare. De ce ar sprijini liberalii culturi care resping valorile liberale? Există, mai apoi, și temerea că fără o cultură comună, care să o cimenteze, societatea s-ar destrăma. Înainte de toate voi expune viziunea liberală despre multiculturalism, apoi mă voi referi la cele trei obiecții menționate mai sus.

Pe scurt, se poate argumenta că respingerea multiculturalismului în societățile occidentale de astăzi, departe de a ajuta la păstrarea purității ideilor liberale, poate duce la degenerarea lor în ceea ce am putea numi „liberalism de supermarket”. Înainte însă de a intra în detalii aș dori să clarific spiritul argumentației mele. Acest spirit nu se vrea a fi unul al speranței utopice. El nu este nici acela al unei viziuni de viitor glorios, ca o cheie aflată în mâinile liberalismului, și care este menit să ducă la împlinirea celor mai nobile idealuri umane. Nu. Scriu în spiritul unui pesimism alimentat de percepția imposibilității evitării conflictului și recunoscând că soluțiile vor fi departe de a fi ideale, oricine ar ieși învingător.

Pledoarie pentru multiculturalism

Liberalismul reprezintă o moralitate politică care derivă din concepția bunăstării oamenilor, o concepție care accentuează valoarea libertății de a găsi bunăstarea individuală. Liberalismul susține valoarea controlului asupra propriei noastre vieți, a libertății de a trăi conform deciziilor noastre succesive. Gândirea liberală a încercat să găsească modalitățile — juridice sau sociale — de a elimina restricțiile care îngreună deciziile individuale, și să înlăture obstacolele create de lipsa de educație, de sărăcie sau de acces la diferite surse.

Deși nu se mai face această distincție, pe vremuri exista o diferențiere între libertate și permisivitate. Libertatea, spuneau Spinoza, Kant și alții, înseamnă acțiune după legi raționale. Permisivitatea în schimb presupune alegerea arbitrară, independentă de rațiune. Sloganul că libertatea nu înseamnă permisivitate a fost folosit în repetate rânduri pentru a impune restricții neîntemeiate. Cred totuși, că înțelegă corect această teorie este valabilă. Chiar mai mult de atât, odată enunțată, și implicațiile ei înțelese corect, justificarea multiculturalismului devine evidentă.

Presupunerea că libertatea înseamnă acțiune rațională este consecința faptului că libertatea înseamnă accesibilitatea unor opțiuni, și că opțiunile — exceptând cele foarte elementare — au o structură, o logică interioară pe care trebuie s-o acceptăm dacă vrem să ne exercităm libertatea. O simplă exemplificare: nu poți juca șah făcând ce vrei, de exemplu mutând turnul pe diagonală. Poți juca șah numai respectând regulile jocului. Această restricție poate apărea ca o limitare a libertății pentru un copil. Dar de fapt, libertatea neîngrădită este doar iluzia tentantă a permisivității. Pentru că, acceptarea regulilor șahului sau a altor opțiuni este a condiție necesară a libertății, o parte obligatorie a realizării ei.

Desigur, jocurile nu sînt ca practicarea medicinei, a dreptului sau a profesiei de învățător de exemplu, nici ca rolurile de părinte, soț, prieten sau altele. Comparate cu opțiunile care alcătuiesc viața noastră, ele sînt simple și tind să aibă reguli explicite. Opțiunile care compun viața noastră sînt însă complexe și multidimensionale, se bazează pe convenții nescrise complexe, și oferă posibilitatea variațiilor și improvizației. Nici medicii nu folosesc mereu aceleași metode de tratament. Există însă anumite lucruri pe care fiecare medic, într-un fel sau altul, trebuie să le facă, și altele pe care nici unul nu are voie să le facă. Și așa mai departe.

Libertatea depinde de opțiuni, care depinde și de regulile din care se constituie aceste opțiuni. Pasul următor al acestei argumentări este că opțiunile presupun o cultură. Ele presupun existența unor înțelesuri și a unor practici comune. De ce? — ar putea să întrebe un copil —, de ce să joc șah așa cum se obișnuiește în cultura noastră, în loc să inventez un joc al meu? Într-adevăr, va spune un părinte înțelept, nu ai decît să inventezi un joc al tău. Dar acest lucru este posibil numai pentru că inventarea de jocuri noi este o activitate recunoscută de cultura noastră ca avînd o formă și un înțeles anume. Nu poți însă inventa totul în viață. De ce nu? — insistă copilul, ca orice copil. Răspunsul este că nu putem fi copii tot timpul. Este imposibil să ne trăim viața pe baza unor reguli articulate și simple. Densitatea activităților noastre, multiplicitatea dimensiunilor fac imposibilă

luarea în considerare și cumpănirea fiecăreia dintre aceste reguli. Sînt multe lucruri pe care le facem, s-ar zice, în mod automat. Dar, ca să se integreze într-un tipar, acest automatism trebuie ghidat, direcționat și canalizat într-un întreg coerent și care să aibă sens. Iată deci argumentul.

Opțiunile de bază care dau sens vieții noastre — profesiile pe care le putem practica, legăturile și prietenii pe care le putem avea, loialitatea și devotamentul pe care le atragem și le dezvoltăm, interesele culturale, sportive și de altă natură pe care le cultivăm — sînt tot atîtea rețele de acțiuni și interacțiuni complexe. Ele sînt accesibile doar celor care le stăpînesc, dar complexitatea lor și densitatea detaliilor se opun cunoașterii explicite sau articulării comprehensive. Ele sînt accesibile doar celor care au, sau sînt capabili să-și însușească, o cunoaștere practică, adică o cunoaștere întrupată în practici sociale și transmisă prin obișnuințe.

Pînă acum m-am referit la practicile sociale care constituie opțiuni ca și cînd ele ar exista separat. Realitatea este însă cu totul alta. Practicile sociale se întrepătrund. De exemplu, practicile legate de rolul de părinte se intersectează cu cele ale altor relații sociale. Nu numai că mulți oameni trec în mod natural de la un rol la altul, dar chiar și acolo unde nu se cer asemenea tranziții, diferitele roluri de familie se definesc, măcar în parte, prin analogie și contrast. La fel se întîmplă și în cazul ocupațiilor. Felul în care le grupăm în meserii, ocupații administrative, industriale, comerciale, educative și altele, are de a face cu practici comune și suprapuse. Aceste seturi de practici, care se întrepătrund constituind evantaiul de opțiuni al fiecărei vieți, și accesibil fiecărui individ socializat, sînt cele care constituie de fapt culturile. Nu e de mirare deci, că apartenența la un grup cultural este de o importanță vitală pentru fiecare individ.

Opțiunile care oferă sens vieții devin accesibile doar prin socializarea într-o cultură. În mare măsură, apartenența culturală a unui individ determină orizontul oportunităților acestuia sau direcțiile sale de dezvoltare, sau (dacă este mai în vîrstă) ceea ce ar fi putut deveni. Nu este surprinzător deci, că este în interesul fiecărei persoane să se integreze în totalitate într-un grup cultural. Este la fel de clară importanța prosperității culturale și materiale a grupului pentru toți membrii acestuia. Prosperitatea grupului contribuie de fapt la bogăția și varietatea oportunităților lor. Acesta este primul dintre cele trei efecte ale apartenenței la un grup cultural asupra posibilităților individuale.

Cel de-al doilea se referă la faptul că o cultură comună facilitează relațiile sociale și constituie condiția unor relații personale comprehensive și bogate.² O relație anume este deosebit de sensibilă din acest punct de vedere. Atracția erotică, nevoile materiale sau a unor emoții primare sînt în stare să ajute la depășirea celor mai mari diferențe culturale. Dar în relația dintre copii și părinți, existența unei culturi comune este condiția esențială pentru legătura strînsă pe care o așteptăm și o dorim. Politicile care forțază detașarea copiilor de cultura părinților lor, subminează nu numai stabilitatea societății prin împiedicarea unor relații intime de lungă durată, dar periclitează și una dintre cele mai adînci aspirații ale părinților, aceea de a-și înțelege copiii, de a fi o parte a lumii lor, și a rămîne alături de ei.

În fine, fiind membrul unei comunități culturale prospere, ea afectează și bunăstarea individuală, deoarece, pentru majoritatea oamenilor, apartenența la un grup reprezintă un factor determinant al percepției de sine, contribuind la ceea ce am putea numi simț identitar. Acest lucru nu trebuie să ne surprindă, dat fiind că apartenența culturală determină orizontul oportunităților fiecărui individ. Sînt ceea ce sînt, dar în egală măsură sînt și ceea ce pot deveni, sau ceea ce aș fi putut deveni. Ca să înțelegem o persoană trebuie să știm cum a devenit ceea ce este, respectiv ce ar fi putut ea deveni, și de ce este tocmai ceea ce este și nu altceva. Astfel, cultura înseamnă identitate. Denigrarea culturii mele, ridiculizarea ei, negarea valorilor sale, și așa mai departe, mă jignește și îmi rănește demnitatea.

Aceasta ar fi deci pledoaria pentru multiculturalism. Este o pledoarie care admite că grupurile sociale nu se supun unei analize reductive în ceea ce privește acțiunile și stările de spirit individuale. Grupurile, culturale sau de altă natură, își au propria viață. Dar nevoia morală de respect și prosperitate izvorește integral din importanța lor pentru prosperitatea individului uman. Această pledoarie este una liberală, fiindcă pune accentul pe cultură, ca pe un factor care dă formă și sens libertății individuale. Deoarece libertatea și bunăstarea individuală depind de apartenența neîngrădită la un grup cultural respectat și prosper, nu este de mirare că multiculturalismul apare ca un element central în orice program politic liberal decent în societățile formate dintr-un număr de grupuri culturale viabile.

Dialectica pluralismului

Una dintre dificultățile acceptării politice a multiculturalismului apare din ostilitatea dintre membrii diferitelor grupuri culturale, mai ales în cadrul aceleiași țări. Ostilitatea aceasta este chiar universală. Chiar și

cînd relațiile dintre două comunități sînt cît se poate de amicale, ele sînt însoțite de dezaprobarea celeilalte culturi pentru decadența sau vulgaritatea sa, pentru lipsa simțului umorului, pentru felul în care tratează femeile sau altele. Ar fi liniștitor să ne gîndim că un astfel de dezacord este uneori justificat, alteori se datorează ignoranței și bigotismului care se pot înlătura. Cred, totuși, că un astfel de optimism nu are baze reale, și că conflictul este endemic la multiculturalism.

Endemic este de fapt pluralismului valoric în toate formele sale. Pluralismul valoric reprezintă concepția conform căreia multe activități diferite și forme de viață incompatibile sînt valoroase. Două valori sînt incompatibile dacă ele nu pot fi realizate sau urmate în întregime pe durata unei vieți. Nu poți fi alergător de viteză și de cursă lungă în același timp, pentru că fiecare necesită dezvoltarea unor abilități fizice diferite și tind să se potrivească cu tipuri psihologice diferite. Filosofii nu sînt buni generali, iar generalii nu sînt buni filosofi. Nu poți duce o viață activă și contemplativă în același timp.

Exclusivitatea reciprocă a activităților valoroase este un loc comun. Momentul în care individul refuză credința în reductibilitatea tuturor valorilor la o valoare care să fie un denominator comun al tuturor modurilor valoroase de viață, capătă o semnificație filosofică. În epoca și în zilele noastre, această reducere este posibilă în direcția valorii pe care o dă sentimentul fericirii sau al satisfacerii dorințelor. Pluralismul valorilor este doctrina care neagă posibilitatea unei asemenea reduceri. Aceasta consideră pluralitatea activităților și a modurilor de viață ca fiind fundamentale și de neeliminat. Acest lucru schimbă radical interpretarea noastră dată pluralismului. De exemplu, într-o viziune reductivă, monistică, atunci cînd cineva schimbă plăcerile (și grijile) vieții de familie cu cariera de marinar, el speră să aibă același lucru ca cel la care renunță, fie el fericire, plăcere sau altceva. Atîta timp cît planurile sînt corecte și duse la capăt cu succes, nu se suferă nici o pierdere. Individul renunță la plăcerea mai mică, pe care ar oferi-o viața de familie, în schimbul plăcerii mai mari pe care o dă viața pe mare. Dacă pluralismul valorilor este corect, această concepție este însă cu totul greșită. Ceea ce se pierde este de altă natură decît ceea ce se cîștigă. Chiar și în cazul succesului survine o pierdere, iar destul de des, aprecierea că s-a cîștigat mai mult decît s-a pierdut, nu are nici un sens. Aflat în situația de a alege dintre opțiuni la fel de valoroase, și alegînd cu succes una dintre acestea, individul alege pur și simplu un mod de viață în locul altuia, amîndouă fiind bune și imposibil de comparat.

Teoretic această pluralitate a modurilor de viață valoroase nu ar trebui să se manifeste în aceeași societate. Putem să considerăm cultura grecilor antici ca fiind una valoroasă, fără ca oportunitățile ei să fie opțiuni valabile pentru noi. Dar, în mod tipic pentru zilele și epoca noastră, pluralismul există în fiecare societate, în fiecare cultură chiar. Acest fapt generează conflictul între activitățile și modurile de viață incompatibile. Atunci cînd alternativele valoroase sînt îndepărtate și inaccesibile, ele nu amenință angajamentele noastre sau încrederea în valorile manifestate în propria noastră viață. Dar atunci cînd sînt accesibile și urmate de alții chiar din vecinătatea noastră, ele tind să fie percepute ca amenințări. Am ales A în loc de B, dar am avut oare dreptate? Abilitățile și trăsăturile de caracter prielnice modului meu de viață sînt un handicap pentru cei ce optează pentru alte alternative. Eu prețuiesc contemplația și examinarea răbdătoare: acestea sînt calitățile de care am nevoie în drumul ales. Viața altora, prin contrast, cere impetuositate, răspunsuri rapide și acțiune decisivă, și ei disprețuiesc de aceea tipul de om contemplativ considerîndu-l indecis. Mai mult, ei chiar trebuie să-l disprețuiească. Ca să aibă succes pe drumul ales de ei, trebuie să fie devotați și să creadă că virtuțile cerute de modul lor de a fi trebuie cultivate. Ca urmare nu pot considera virtuțile altor moduri de viață valabile pentru ei. Din același motiv e normal să prețuiesc în alții aceleași valori pe care ei înșiși le-au ales ca fiind valoroase. De aici rezultă o varietate de atitudini de respingere a virtuților aparținînd unor moduri de viață concurente.

Conflictul este endemic. Pluraliștii, desigur, sînt în stare să se rupă de angajamentele personale și să aprecieze prin abstracție valoarea altor moduri de viață. Dar această recunoaștere coexistă cu sentimentele de negare și respingere pe care nu le poate înlocui.

Tensiunea este un fenomen concomitent și inevitabil al pluralismului valorilor. Și această tensiune este una fără stabilitate, fără perspectiva unei reconcilierii între cele două atitudini, cea a recunoașterii validității valorilor concurente și cea ostilă acestora. Individul se mișcă între aceste două atitudini tot timpul.

Efectul transformator

Tensiunea inevitabilă dintre acceptarea și rivalizarea cu modurile de viață concurente, care amenință tot timpul să le destabilizeze, este comună tuturor formelor de pluralism al valorilor, peste tot unde coexistă opțiuni incompatibile în aceeași societate. Această tensiune există atît în societățile omogene, cît și în cele multiculturale. Se admite ideea că cele din urmă generează o conștiință mai mare a tensiunii, deoarece o

polarizează conform unor diviziuni culturale-etnice. Dar chestiunea este la fel de acută, de exemplu, și în societățile cu o diviziune puternică pe clase. Următoarea formă de dialectică a pluralismului asupra căreia îmi voi concentra atenția este specifică pentru multiculturalism.

Multiculturalismul ia naștere datorită rupturii dintr-o societate relativ omogenă. Ruptura poate să fie rezultatul unei cuceriri de teritoriu și al subjugării populației sale indigene sau al unor migrații pe scară largă, cum ar fi migrația africanilor în Marea Britanie sau a turcilor în Olanda. Cîteodată ea apare și ca efect al unirii politice a popoarelor din țări vecine, diferite însă din punct de vedere cultural. În toate dintre aceste cazuri culturile constituente sînt expuse la o presiune mare de a se schimba, ca urmare a interacțiunii lor cu celelalte grupuri. Este normal ca ele să se opună acestei presiuni. Nevoia rezistenței este simțită mai ales de comunitățile mici, aflate în situația de a coexista cu grupuri mult mai mari care domină arena publică.

Concepția pe care o expun s-ar putea să placă unor orientări conservatoare. În cele din urmă, ideea principală a multiculturalismului este să încurajeze comunitățile în susținerea culturii lor specifice. Și chiar dacă este așa, chiar dacă esența multiculturalismului este de a asigura egalitatea de oportunități și resurse pentru diferitele comunități, multiculturalismul, ca să-și mențină și să-și dezvolte culturile în felul lor propriu, în viziunea mea, nu se opune schimbării ca atare, și nici chiar schimbării datorate coexistenței cu alte grupuri culturale. Din contră, multiculturalismul chiar insistă ca membrii diferitelor grupuri culturale să aprecieze și să respecte celelalte culturi din societatea lor. Acest aspect în sine are deja consecințe inevitabile pentru culturile constituente, în special pentru culturile care s-au dezvoltat pînă acum în izolare relativă.

Mai mult, multiculturalismul cere tuturor comunităților constituente să se tolereze reciproc. Unele dintre aceste comunități au culturi care sînt în sine intolerante. Aceste culturi vor trebui să facă față unei presiuni foarte mari într-o societate multiculturală.

În fine, multiculturalismul insistă asupra dreptului de ieșire, dreptul indivizilor de a-și părăsi grupul cultural. Multe culturi fac tot posibilul ca să-și păstreze membrii în interiorul lor. Și în această privință, ele vor fi supuse unei presiuni de a se schimba într-o societate liberală multiculturală.³

Această tensiune între politica protejării pluralității culturilor și cea a încurajării schimbării în interiorul lor s-ar putea ca pe unii să-i surprindă. Dar nu ar trebui să fie surprinși. Multiculturalismul liberal nu se alimentează dintr-o nostalgie conservativă pentru culturi exotice pure. Nu este o politică care să conserve sau să fosilizeze culturile în starea lor originală. Nu este nici o politică care să susțină diversitatea doar de dragul diversității. Această politică recunoaște deschis că schimbarea este inevitabilă în ziua de azi. Recunoaște de asemenea că societățile fosilizate nu-și pot sprijini membrii într-un mod eficient în societățile contemporane, unde schimbările sociale și economice sînt foarte rapide. Multiculturalismul liberal izvorește din preocuparea pentru bunăstarea membrilor unei societăți. Această bunăstare presupune respect pentru grupul cultural al fiecăruia, pentru prosperitatea lui. Dar nici unul din aceste considerente nu se opune schimbării.

Rezistența la schimbare este cu atît mai mare cu cît rezultă din ostilitatea culturii dominante. Rezistența se manifestă și atunci cînd există temerea că o cultură ar putea dispărea, diluată și asimilată de celelalte. Într-o țară în care multiculturalismul este practicat de guvern și acceptat de populație, prima temere nu ar mai trebui să existe. Cea de-a doua este mai greu de rezolvat. Multiculturalismul liberal nu se opune principial asimilării unui grup cultural de către celălalt. În unele țări, anumite culturi componente pot să-și piardă vitalitatea și pot fi absorbite treptat. Atîta timp însă, cît procesul nu este forțat și nu se naște din lipsa de respect față de oameni sau comunitățile lor, și este destul de gradat, nu e nimic rău în el. Moartea unor culturi este la fel de normală ca nașterea unor culturi noi. Dar procesul este mult mai lent și mai rar decît susțin cei care trîmbitează pericolul dispariției culturii lor. Ceea ce urmăresc ei este rezistența față de schimbare — o mascaradă naivă sau de altă natură, a luptei pentru supraviețuire.

În cele de mai sus, am încercat să arăt din nou caracterul ne-utopic al multiculturalismului liberal al cărui adept sînt. Această concepție renunță la orice ideal care ne-ar obliga să oprim cursul timpului, al schimbării, într-un moment al perfecțiunii. De fapt refuză bagajul noțiunilor de perfecțiune. Mai mult de atît, este ne-utopic în sensul că vede conflictul dintre culturi ca fiind endemic.

De ce să respectăm culturile?

Discuția de mai sus a adus la suprafață elementul fundamental cel mai dialectic din multiculturalismul liberal. Cu toate că respectă o varietate de culturi, multiculturalismul refuză să le aprecieze la nivelul așteptărilor lor proprii avînd motivele sale pentru care respectă culturile, motive expuse în prima parte a acestui eseu. S-ar putea ca aceste motive să difere de cele pe care culturile le propun. De exemplu, culturile religioase se vor

justifica în termeni teologici. Pentru multiculturalismul liberal justificarea acelorași culturi este umanistică, nu teologică. Multiculturalismul liberal impune chiar respectarea culturilor care nu sînt în sine liberale — foarte puține dintre culturi sînt de acest gen. Dar în același timp impune și protecția libertății individuale în aceste culturi. Faptul în sine este cel care generează conflictul cu aceste culturi, și pe care guvernele ar trebui să le respecte. Conflictul este inevitabil, deoarece multiculturalismul liberal recunoaște și respectă culturile numai în măsura în care ele servesc valori adevărate. Fiindcă respectul față de culturi este condiționat și acordat dintr-o poziție exterioară, multiculturalismul se găsește într-o alianță dificilă cu susținătorii acestor culturi, uneori sprijinindu-i, altelei întorcîndu-se împotriva lor pentru a impune idealuri de toleranță și respect reciproc, sau chiar pentru a apăra membrii acestor culturi de opresiuni interne.

Obiecții împotriva multiculturalismului

E timpul să ne referim la obiecțiile ridicate împotriva multiculturalismului. Cea care mi se pare cea mai grea de acceptat spune astfel: „Unele culturi sînt inferioare. Încurajînd înflorirea lor acționăm împotriva intereselor membrilor săi. Ar fi în interesul lor să stopăm dezvoltarea acestor culturi și să încurajăm asimilarea rapidă a membrilor săi în cultura noastră superioară.” Cred că, destul de des, judecățile despre inferioritatea altor culturi se bazează pe bigotism și ignoranță, și că, de fapt, multe culturi nu se pot compara în asemenea termeni. Fiecare dintre ele este valoroasă. Fiecare se poate perfecționa în spiritul ei și din surse proprii. Dar nici una nu poate fi considerată superioară. Oricum, această opinie se poate justifica doar prin lungi analize a fundamentelor eticii, pe care însă nu le voi face acum. În schimb, mă voi referi la trei puncte subsidiare.

Mai întîi, unii oameni se tem, conștient sau inconștient, că dacă cultura noastră nu este superioară celorlaltor culturi, nu merită să o iubim așa cum o iubim. Ei au sentimentul că dacă această cultură nu este cea mai bună, este irațional să ne angajăm în susținerea și cultivarea ei. Mai mult de atît, dacă ea nu este cea mai bună, atunci faptul că noi nu cunoaștem celelalte culturi este de neiertat. Dacă toate sînt le fel de bune, și nici una nu este superioară, ar trebui să le cunoaștem la fel de bine pe fiecare și ar trebui să fim interesați de fiecare.

Nu stă în intenția mea să-i descurajez pe cei care ar fi interesați de alte culturi, și este chiar dezirabil să cunoaștem culturile țării noastre — chiar dacă nu se bucură de același statut ca a noastră. Acest lucru este o îndatorire cetățenească și nu are de-a face cu meritele vreunei culturi. Lăsînd la o parte aceste considerații, trebuie spus că devotamentul și dragostea pentru cultura noastră nu depind de crezul că ar fi mai bună decît alta. Acest lucru este rațional și valid, indiferent dacă cultura noastră este mai bună sau nu, atîta timp cît ne iubim cultura pentru ceea ce reprezintă bun în sine.

Să comparăm dragostea pentru cultura noastră cu dragostea pentru copiii noștri. Sîntem pe deplin îndreptățiti să rîdem de părinții care cred că devotamentul lor față de copii le cere să-i considere mici genii, mult mai buni decît toți ceilalți copii. Ne iubim copiii pentru că sînt ai noștri.⁴ La fel se întîmplă cu toate celelalte atașamente personale. Oamenii pe care îi iubim nu trebuie să fie mai buni decît ceilalți pentru ca sentimentul nostru să fie justificat. Atîta timp cît îi iubim sincer și admirăm în ei virtuțile și nu viciile, dragostea și prietenia noastră este sănătoasă.

Tot așa, nu trebuie să ne simțim obligați să cunoaștem toate culturile valoroase. Unii oameni doresc acest lucru, și merită admirație. Dar nu se poate ca toți să fim astfel. Nu are nici un rost să cunoaștem sau să dobîndim tot ce este valoros. Acesta este un alt aspect al pluralismului valorilor. Sînt multe lucruri valoroase în lume, dar nu avem de ce și cum să le cunoaștem pe toate.

În al doilea rînd, nu doresc să neg faptul că unele culturi sau unele aspecte ale culturilor sînt inacceptabile și nu ar trebui să profite de atitudinea pozitivă a multiculturalismului. Unele culturi, de exemplu, asupresc grupuri ale membrilor lor sau persoane din afara culturii lor. Culturile sclavagiste, de discriminare rasială sau homofobice sînt exemple concludente. Ele pot fi susținute numai în măsura în care este posibil să li se neutralizeze aspectele negative, sau acestea pot fi compensate (de exemplu oferind posibilitate de ieșire din comunitate pentru membrii discriminați ai grupului).

Testul oprimării trebuie folosit cu chibzuială. Trebuie să facem o distincție între oprimare și eșecul ocazional în socializare, care poate să facă ca un grup sau un individ să se înstrăineze de cultura sa și să nu se realizeze în cadrul ei. Eșecurile ocazionale în socializare sînt endemice fiecărei culturi. Oprimarea este diferită în sensul că este rezultatul unei caracteristici structurale a culturii, care împiedică în mod sistematic expresia unui aspect important al naturii umane. Nu toți oamenii vor fi afectați, mulți nu vor aparține grupului oprimat, dacă este vorba de oprimare rasială, religioasă sau de asemenea natură. Alții nu vor simți nevoia să exprime acest aspect oprimat al personalității lor sau vor apela la alternative. În toate societățile opresive din punct de vedere

sexual, majoritatea oamenilor se obișnuiesc cu puțin sex. În societățile în care este reprimată libera cugetare sau creativitatea, mulți nu vor simți nevoia să se angajeze în asemenea activități. Adaptabilitatea nu este niciodată totală și represiunea are ca rezultat invariabil suferința. Chiar și cei care se adaptează vor suferi. Viețile și personalitățile lor vor fi stîlcite și nu vor ajunge niciodată la o valorificare totală a capacităților lor. Cînd acest lucru este rezultatul unei trăsături sistematice a culturii lor, vina o poartă cultura. În cazurile serioase, acest lucru poate justifica chiar și suprimarea culturilor opresive. În altele se necesită reformă și acțiuni de înlesnire în ansamblul mai larg al societății multiculturale.

În al treilea rînd, chiar dacă culturile au deficiențe, avem motive pentru a manifesta o toleranță de susținere. Oamenii cresc și se socializează în astfel de culturi deseori nu au de ales. Mai mult, ajungînd adulți, capacitatea lor de a se transplanta și a deveni membrii unei alte culturi este limitată. Limitele diferă de la caz la caz, și reprezintă o chestiune de grad de adaptabilitate. Este mai ușor să-ți întemeiezi un cămin într-o comunitate culturală nouă dacă ea nu diferă foarte mult de a ta și ai motive personale să te adaptezi. Este mult mai greu atunci cînd distanța dintre cele două culturi este mai mare și motivul tranziției este impus din afară. Deoarece și culturile opresive oferă destul de mult celor care o formează, ar trebui să fim foarte reținuți în ceea ce privește campaniile organizate de asimilare și discriminare împotriva culturilor „inferioare” și opresive. Deseori ele oferă membrilor lor tot ce pot avea.

Spunînd acest lucru nu îmi retrag opinia anterioară că opresiunea nu trebuie tolerată. Propun doar reținere și cumpănire în ceea ce privește metodele de aplicare.

Oprimarea unor membri ai grupului cultural a fost cea de a doua obiecție adusă multiculturalismului în prezentarea mea. Am consemnat-o ca atare și i-am recunoscut importanța. Merită menționat că existența grupurilor culturale într-o societate multiculturăală face ca ele să fie mai represive decît ar fi într-o relativă izolare. Nesiguranța existenței, în special acolo unde există sau se presupune discriminarea, tinde să încurajeze elementele conservative din grupurile culturale. În același timp, acestea tind să accentueze presiunea asupra membrilor grupului în direcția interiorizării și reducerii contactului cu lumea exterioară — ca garanții împotriva detașării de grupul cultural. Asemenea presiuni conservative și represive pot duce la conflicte serioase între generații.

Mai mult de atît, semnificația unor practici sociale se poate schimba în contextul nou al unei societăți multiculturale. Probabil toate culturile cunoscute de noi, chiar și cele în care femeile nu erau oprite, au tratat femeile și bărbații în mod diferit de vreme ce o gamă largă de relații sociale, ocupații, activități de agrement, educație și oportunități culturale au fost determinate de sex. Dacă o asemenea separare nu este însoțită de existența unui statut inferior, și dacă oportunitățile oferite femeilor și bărbaților garantează posibilitatea dezvoltării și a unei depline valorificări de sine, atunci putem considera că aceste culturi sensibile la sex nu au nici un cusur, atîta timp cît reușesc să socializeze tinerii și să-i facă să accepte asemenea condiții. Dar imediat ce un astfel de grup cultural este transpus într-un mediu nou, unde culturile dominante nu acceptă determinarea oportunităților din punct de vedere al sexului, decît în cazuri excepționale, grupul transpus devine unul opresiv. În noul său mediu, încercarea de a-și socializa tinerii în direcția acceptării valorilor ei și respingerii ideilor culturii generale, este sortită eșecului. În societățile liberale contemporane noțiunile de nediscriminare sexuală și disputa despre feminism sînt menite să traverseze barierele culturale. Ele afectează aprecierea de sine a tinerilor (și nu numai al lor), schimbînd percepția lor despre practicile existente în cultura lor. În această situație, semnificația practicilor bazate pe discriminare sexuală se schimbă. Ele vor fi interpretate de mulți dintre membri acestei culturi ca limitînd femeia la un statut social inferior. Protestele, interpretările care pervertesc adevăratul sens al acestor practici, nu au nici un efect. Adevăratul rol al practicilor sociale o constituie sensul social.

Ajutorul acordat mișcărilor conservatoare ale diferitelor comunități ar putea fi considerată o atitudine pozitivă din punct de vedere multicultural. Dar cred că este vorba de o greșeală. Culturile sînt menite să se schimbe într-o societate multiculturăală. Faptul că membrii diferitelor grupuri culturale se amestecă într-o măsură considerabilă, are un efect asupra diferitelor grupuri din societate. Păstrarea culturii lor este justificată numai în măsura în care ea contribuie la bunăstarea lor. Acest lucru necesită adaptarea fiecărui grup la condițiile unei coexistențe relativ armonioase în cadrul aceleiași societăți politice.

Coexistența pașnică în cadrul unei societăți politice cere ca oamenii să cunoască obiceiurile tuturor grupurilor etnice din țara lor. De aici rezultă posibilitatea, cîteodată chiar tentația, de a-și părăsi propriul grup pentru a alege un altul. Încercările de a-i opri pe oameni să profite de aceste oportunități vor submina posibilitatea unei existențe comune pașnice.

În plus, posibilitatea de ieșire dintr-un grup cultural reprezintă o măsură de protecție vitală pentru membrii oprimați. Posibilitatea ieșirii contracarează temerile că multiculturalismul ar încuraja culturile opresive să-și continue practicile. Am arătat deja că societățile politice au dreptul, sau chiar îndatorirea, să împiedice practicile opresive în cadrul culturilor constituente. Grupurile culturale ar trebui încurajate să schimbe aceste practici, dar acest proces este foarte lent. Posibilitățile de ieșire trebuie încurajate ca o măsură de precauție, oricât de imperfectă ar fi ea, pentru acei membri care nu se pot realiza în cadrul culturii lor materne.

Solidaritatea

Obiecția finală ridicată împotriva multiculturalismului este aceea că subminează solidaritatea socială, care se bazează invariabil pe o cultură comună. Fără un sentiment adânc de solidaritate, o societate politică se va dezintegra în fracțiuni inamice. Solidaritatea este necesară ca oamenii să fie interesați de soarta semenilor lor și să fie dispuși să facă sacrificii pentru alții. Fără o asemenea dispoziție, posibilitatea existenței unei societăți politice dispare.

Este mult adevăr în acest argument. Solidaritatea civică este esențială pentru existența unei societăți politice bine organizate. Dar concluzia, că o cultură comună este esențială pentru existența solidarității, și că multiculturalismul este inconsistent în ce privește existența unei culturi comune, este pripită.

Fie-mi îngăduit să mă refer mai întâi la cel din urmă aspect. Adevărul este că pe lângă faptul că susține perpetuarea mai multor grupuri culturale într-o societate politică, multiculturalismul presupune și existența unei culturi comune. În primul rând, coexistența necesită cultivarea toleranței și respectului reciproc. Aceasta are efect asupra educării tinerilor din toate grupurile componente ale societății. Toți vor beneficia de o educație în spiritul tradiției lor culturale, dar toți vor fi educați în așa fel încât să înțeleagă și să respecte tradițiile celorlaltor grupuri din societate. Acest lucru este valabil și pentru grupul majoritar acolo unde există un asemenea grup. Tinerii aparținând acestui grup vor învăța astfel despre tradițiile minorităților din societatea lor. Cultivarea toleranței și respectului reciproc, cunoașterea istoriei și tradiției unei țări, cu toate comunitățile sale, va constitui un element al culturii comune.

Al doilea element va rezulta din faptul că membrii diferitelor comunități vor intra în contact în același mediu economic. Vor împărți aceeași piață de locuri de muncă, de bunuri și servicii. Aceasta înseamnă că vor avea nevoie de aceleași deprinderi matematice, literare sau de altă natură, pentru o participare eficientă la viața economică.

În fine, membrii tuturor grupurilor culturale vor aparține aceleiași societăți politice. Ei vor beneficia în mod aproximativ egal de accesul la puterea politică și la pozițiile decizionale. Vor fi nevoiți să-și însușească același limbaj politic și aceleași convenții de conduită în vederea participării eficiente la competiția pentru resurse și pentru protecția grupului sau a intereselor individuale într-o arenă politică comună.

Apariția unei asemenea culturi comune este doar o aspirație, căci, deși elementele ei sînt deja evidente în unele societăți multiculturale, nici una dintre acestea nu a ajuns la gradul de dezvoltare al unei culturi comune similare cu cea care este atât de evidentă în societățile omogene din punct de vedere cultural. Rămîne încă de văzut, dacă o cultură comună de natura celei prezentate de mine poate să formeze o bază solidă pentru solidaritatea socială care să fie în măsură să asigure coeziunea și stabilitatea societăților politice moderne. Eu unul sînt de părere că poate să servească acest scop și ar trebui să i se acorde o șansă.

Dar, pînă cînd cultura liberală comună societăților pluraliste mai trebuie încă dezvoltată, o schimbare socială bruscă spre multiculturalism poate să pună la grea încercare legăturile de solidaritate existente într-o societate, amenințînd cu dezintegrarea societății sau cu izbucnirea naționalismului violent. Deși acest aspect nu contrazice în principiu validitatea multiculturalismului liberal, el impune maximă precauție în metoda și viteza cu care sînt implementate societățile multiculturale.

Multiculturalismul, în sensul existenței în aceeași societate politică a unui număr semnificativ de grupuri culturale dornice și capabile să-și mențină identitatea specifică, reprezintă un fenomen real. Probabil că va crește în mărime și importanță. Multiculturalismul liberal, în concepția mea, afirmă că în circumstanțele societăților industriale și post-industriale, o atitudine politică de sprijinire și încurajare a prosperității culturale și materiale a grupurilor culturale dintr-o societate, precum și de respect față de identitatea lor, este justificată din considerente de libertate și demnitate umană. Aceste considerente propun guvernelor să întreprindă acțiuni care se extind dincolo de politica toleranței și a nediscriminării. Încorporînd și politici de nediscriminare, multiculturalismul liberal transcede abordarea individualistă, și recunoaște importanța apartenenței neîngrădite la un grup cultural respectat și înfloritor.

Această doctrină are ramificații adânci. Ne cheamă să regândim societatea, schimbându-i percepția de sine. Ar trebui să învățăm să vedem societatea noastră nu în termenii dihotomici ai existenței majorității și minorităților, ci ca o pluralitate de grupuri culturale. Desigur, asemenea dezvoltări necesită o perioadă lungă pînă să dea roade, și nu pot fi asigurate doar prin acțiuni guvernamentale, fiindcă necesită o schimbare de atitudine pe scară largă. Atitudinea prezentă a majorității populației, precum și viteza cu care ea este în stare să accepte preceptele multiculturalismului, limitează practicabilitatea și bunul mers al diferitelor politici concrete de implementare a multiculturalismului liberal.

Dar, ca să elaborăm politica de zi cu zi într-un context corect, trebuie să gîndim și în termeni de durată. Mărimea grupurilor culturale și viabilitatea lor afectează și ele felul în care unele măsuri concrete trebuiesc duse la capăt. Nu are rost să reînviem prin acțiune publică culturi muribunde ale căror comunități, mai ales membrii tineri, se îndepărtează de ele. Desigur, multiculturalismul schimbă șansele de supraviețuire ale culturilor pe care le sprijină — acesta fiind scopul său —, dar recunoaște în același timp și faptul, că politica poate servi doar la facilitarea acelor direcții de dezvoltare care sînt dorite de populație și nicidecum să impună cu forța unele activități culturale.

Politicile mai concrete, care vor fi potrivite de îndată ce dezvoltarea le va cere, includ măsuri precum cele de mai jos:

(1) Tinerii din toate grupurile culturale trebuie educați, dacă aceasta este voința părinților lor, în cultura lor proprie. Dar în același timp, toți trebuie educați în spiritul cunoașterii și respectării istoriei și tradițiilor fiecărei culturi din țara lor.

(2) Obiceiurile și practicile fiecărui grup trebuie recunoscute prin lege de către organele publice, precum și de către companiile private și organizațiile din serviciul public. În prezent, intoleranța meschină domină cele mai multe țări. În Marea Britanie, de exemplu, oamenii trebuie încă să ducă o adevărată luptă pentru a-și putea purta hainele tradiționale în școli sau la serviciu.

(3) Ruperea legăturii dintre sărăcie, lipsa de educație și originea etnică este de importanță crucială. Atîta timp, cît unele grupuri vor fi reprezentate de o mulțime de muncitori săraci, slab educați, necalificați sau semicalificați, posibilitatea cultivării respectului pentru identitatea lor culturală sau a respectului de sine este serios periclitată.

(4) Instituțiile culturale autonome, cum ar fi organizațiile caritative locale, bibliotecile, muzeele și grupurile artistice ar trebui să beneficieze de un suport public generos. În competiția pentru resurse publice, mărimea grupului cultural este un factor determinant.

Problema însă are două aspecte. În general, grupurile mai mari, cu membrii mai devotați, par a fi avantajați. Dar există și situația unui suport disproportionat acordat grupurilor mai mici, care sînt destul de puternice să treacă testul de viabilitate. Deoarece cheltuielile generale diferă, costul *per capita* al suportului acordat grupurilor mai mici va fi mai mare.

(5) Spațiile publice (la fel și timpul de emisie la televiziune) ar trebui să satisfacă cerințele tuturor grupurilor culturale. Atunci cînd există o diferență de ordin estetic, sau privind preferințele pentru culori, modele, arome, muzică, zgomot și viteză, unele spații publice pot fi divizate, așa cum se și întîmplă — fără o intervenție exterioară — în unele coabitări etnice, pe cînd alte spații publice vor fi comune.

Desigur, toate aceste măsuri vizează o coexistență relativ armonioasă a unor culturi ne-opresive și tolerante. De aceea ele au anumite limite. Dar este important să nu se folosească standarde false ca teste ale limitei de toleranță. Faptul că guvernul turc, să spunem, nu tolerează unele obiceiuri ale kurzilor în Turcia, nu înseamnă că trebuie să li se ia dreptul de a le practica și în Marea Britanie. În mod asemănător, faptul că tolerarea unor practici ale imigranților vor produce schimbări în unele cartiere sau spații publice, nu este un motiv să le oprimăm. Toleranța este limitată numai în sensul că nu permite comunităților să-și oprime proprii membrii, sancționînd atitudinea intolerantă față de alții și insistînd asupra dreptului individului de a părăsi comunitatea. Pe lîngă aceasta, multiculturalismul liberal va cere tuturor grupurilor să asigure accesul fiecărui membru la oportunități adecvate de expresie și participare totală la viața economică și cultura politică a societății.

Efectul combinat al unor astfel de demersuri politice este că multiculturalismul liberal nu are ca rezultat abandonarea culturii comune ci, mai mult, contribuie la apariția unei culturi comune noi, care respectă toate grupurile culturale ale țării și încurajează prosperitatea lor. □

NOTE

1. Nu vreau să sugerez că acest concept nu se poate aplica și la alte teorii politice. Am făcut analiza amănunțită a tolerării în volumul **The Morality of Freedom** (Oxford University Press, 1986). Aici folosesc termenul ca să descriu o atitudine cunoscută față de minorități.

2. Aceasta nu înseamnă că oameni din clase sociale sau națiuni diferite, un francez și un olandez să spunem, nu pot fi prieteni. Vreau să spun doar că există o comunitate culturală de bază pentru oameni aparținând unor culturi învecinate diferite.

3. Este important de reamintit, că discuția se limitează la societăți multiculturale unde comunitățile nu sînt segregate din punct de vedere geografic.

4. Nu mă refer neapărat la copii proprii în sens genetic. Mă refer la copii crescuți de noi de care ne atașăm.

Traducere de Maria Albert

*

Joseph RAZ a absolvit Facultatea de Drept la Hebrew University din Ierusalim (1963), obținînd doctoratul la Universitatea din Oxford (1967). Specializat în filosofie juridică, morală și politică a susținut cursuri, între altele, la Hebrew University, Oxford University, Rockefeller University, University of California at Berkley, Yale Law School. Din 1995 este profesor de drept la Universitatea Columbia. A publicat numeroase cărți, dintre care *The Authority of Law* (1979), *The Concept of Legal System* (1986), *The Morality of Freedom* (1986, obținînd premiul *W.J.M. Mackenzie al Asociației de Studii Politice al Regatului Unit*), *Practical Reason and Norms* (1999), *Engaging Reason* (2000).

Joseph Raz, *Multiculturalism*, studiu publicat în **Dissent** nr. 1/1994, editat de Foundation for the Study of Independent Social Ideas și preluat cu permisiunea autorului și a editorilor.